

תוכן העניינים

יג	פתח דבר
1	מבוא
1	א. הרלב"ג אישיותו וכתביו
9	ב. אופיה של פרשנות המקרא של הרלב"ג
11	ג. דרכי הכתיבה של הרלב"ג
11	ג.1. קישור בין כתביו
14	ג.2. הסתמכות על פירושי אבן רשד לכתבי אריסטו
17	ד. סדר כתבי הרלב"ג וחשיבותו להבנת פירושו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן
25	פרק ראשון: דרכו הפרשנית של הרלב"ג בפרשת בראשית
26	א. ביאור המלות
30	ב. ביאור דברי הסיפור או ביאור דברי הפרשה
31	ג. תועלות
36	ד. שורשים
36	ה. ספקות והשגות
37	ו. הצעות
40	ז. הערות 'ראוי שתדע'
41	ח. סיכום
42	פרק שני: הפתיחה ל'ביאור לדברי התורה' וכוונת התורה
47	א. אופן בריאת העולם
51	ב. השגחה על ידי כינון מציאות הייררכית
54	ג. ההשגחה הטבעית על האדם
55	ד. התורה כאמצעי השגחתי על האדם

57 פרק שלישי: הפירוש לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן

57 א. מבנה הפירוש ליחידת המשמעות בראשית ב, ד-ג, כד

59 ב. הפתיחה לפירוש יחידת המשמעות בראשית ב, ד-ג, כד

60 ב.1. כוונת סיפור גן העדן

64 ב.2. דרך הפירוש של סיפור גן העדן ואופיו הספרותי

66 ב.3. האזטריות במשנת הרלב"ג והאזטריות של סיפור גן העדן

79 פרק רביעי: ההצעה לפירוש סיפור גן העדן

79 א. מבוא

80 ב. תורת ההכרה

80 ב.1. תורת ההכרה בהצעה לפירוש סיפור גן העדן

83 ב.2. תורת ההכרה על פי 'קיצור ס' הנפש' וביאור-העל של הרלב"ג

86 ב.3. השכל ההיולאני ותורת ההכרה על פי ביאור שיר השירים

93 ב.4. אופן השגת המושכלות על ידי השכל האנושי

100 ב.5. הישארות השכל

103 ב.6. תוכני ההכרה השכלית

104 ג. הכוח הדמיוני והכוח המתעורר

108 ד. השגת הטוב והרע

109 ד.1. רשימת סוגי הטוב והרע

112 ד.2. הדרך להשגת הטוב והרע

114 ד.3. השגות הטוב והרע והשגת התכלית האנושית

116 ד.4. ערב ובלתי ערב

117 ד.5. מועיל ומזיק

124 ד.6. נאה ומגונה

125 ד.7. תפיסות הטוב כמקנות לאדם את תכונותיו המוסריות

127 ה. האישה ותפקידה

130 פרק חמישי: בריאת האדם

132 א. הפירוש לבריאת האדם בבראשית א, כו-כז

141 ב. הפירוש לבריאת האדם בבראשית ב, ז

141 ב.1. פירוש הכפילות בסיפורי בריאת האדם

145 ב.2. הפירוש לתיאור בריאת האדם

145 ב.2.1. בריאת האדם מן 'התחתונים'

147 ב.2.2. הפירוש ל'נפש חיה'

151 ג. הפירוש לקריאת השמות בבראשית ב, יט

- 152 ג.1. קריאת השמות: הדרך להשגת נצחיות השכל
- 158 ג.2. המדרש כמחזק את פירושו של הרלב"ג לקריאת השמות
- 159 ג.3. קריאת השמות: אירוע היסטורי או מברכה ספרותי?
- 164 **פרק שישי: הפירוש לסיפור כינון הגן, בראשית ב, ח-יד**
- 165 א. הפירוש ל'ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם' (בראשית ב, ח)
- 166 א.1. הפירוש למילה גן
- 171 א.2. הפירוש למילה עדן
- 177 א.3. הפירוש ל'גן בעדן'
- 178 ב. הפירוש לעצי הגן
- 179 ב.1. הפירוש ל'כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל'
- 180 ב.2. הפירוש ל'עץ החיים'
- 186 ב.3. הפירוש ל'עץ הדעת טוב ורע'
- 191 ב.4. הפירוש לחלק הראשון של בראשית ב, ט: 'ויצמח ה' אלהים מן האדמה'
- 194 ג. הפירוש לעדן ולנהרות המשקים את הגן
- 194 ג.1. הפירוש השני למילה עדן
- 195 ג.2. הפירוש לנהרות המשקים את הגן
- 198 **פרק שביעי: ייעוד האדם**
- 198 א. הושבת האדם בגן העדן
- 198 א.1. הפירוש לבראשית ב, ח: 'וישם שם את האדם אשר יצר'
- 201 א.2. הפירוש לבראשית ב, טו: 'ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה'
- 204 ב. הפירוש לצו האלוהי
- 208 **פרק שמיני: בריאת האישה**
- 208 א. הצורך בבריאת האישה
- 213 ב. בריאת האישה כנס
- 219 ג. היחס בין האישה לאדם
- 222 ד. קריאת האישה בשם חוה: מהי האישה?
- 226 **פרק תשיעי: הפירוש לנחש ולאכילה מעץ הדעת**
- 226 א. מבוא
- 227 ב. הפירוש לדמות הנחש

- 228 ב.1. הפירוש לשם נחש
 237 ב.2. הפירוש ל'כל חית השדה'
 241 ב.3. סיכום
 241 ג. פיתויה של חוה
 246 ד. האכילה מעץ הדעת
 251 ה. תגובת אדם וחוה על מצבם לאחר שאכלו מעץ הדעת
 252 ו. המפגש של אדם וחוה עם האל
 253 ו.1. התחבאות אדם וחוה מפני האל
 256 ו.2. הדיאלוג בין האל לבין אדם
 259 ו.3. הדיאלוג בין האל לבין אדם ובין האל לבין חוה
 260 ו.4. התועלת במידות הנלמדת מן הדיאלוג בין האל לבין האדם

262 פרק עשירי: הקללות לנחש לאישה ולאדם

- 262 א. מבוא
 263 ב. הקללה לנחש
 264 ב.1. הפירוש לקללה לנחש בביאור המלות
 266 ב.2. הפירוש לקללה לנחש בביאור דברי הסיפור
 266 ב.2.1. הקללה הראשונה
 271 ב.2.2. הקללה השנייה
 272 ב.3.2. הקללה השלישית
 275 ג. הקללה לאישה
 277 ד. הקללה לאדם
 282 ה. האם חל שינוי בנחש, באישה ובאדם בשל האכילה מעץ הדעת?
 285 ו. עשיית כותנות העור

289 פרק אחד עשר: הגירוש מגן העדן

- 289 א. סיבת הגירוש
 297 ב. הגירוש
 298 ג. שומרי הגן
 299 ג.1. הפירוש למילה כרובים
 303 ג.2. הפירוש ל'להט החרב המתהפכת'

305 פרק שנים עשר: 'ראוי שתדע'

- 305 א. ההערה הראשונה
 305 א.1. ההכרח שיש בנתינת התורה
 306 א.2. הבחירה וההכרח שבנתינת התורה
 318 א.3. ההכרח בנתינת התורה לשם השגת הטוב והרע

- 322 א.4. חשיבות הידיעה שהשכל הנקנה נצחי
- 324 א.1.4. טעות הפילוסופים
- 325 א.2.4. הדיון בשאלת הישארות השכל בספר מלחמות ה'
- 330 א.3.4. התועלות שמורה סיפור גן העדן בשאלת הישארות השכל
- א.4.4. תועלת החקירה העצמית של הרלב"ג בשאלת הישארות השכל, ותועלת סיפור גן העדן בהוראת אמונה זאת
- 334 ב. ההערה השנייה: פירוש אלגורי ופירוש על דרך הפשט
- 336 ב.1. עקרונות הפירוש האלגורי
- 337 ב.2. הפירוש לרמות הנחש, לחוה ולבני אדם קין, הבל ושת
- 339 ג. ההערה השלישית: הלקחים של סיפור גן העדן
- 343

346 סיכום

- א. סיפורי בריאת האדם וסיפור גן העדן: פירוש היסטורי,
- 346 פירוש אלגורי ותורת אדם פילוסופית
- 347 א.1. הפירוש ההיסטורי
- 349 א.2. הפירוש האלגורי
- 350 א.3. תורת אדם פילוסופית ותורת הכרה
- 351 א.4. השילוב בין הפירוש ההיסטורי והפירוש האלגורי
- 354 א.5. המשמעות הפילוסופית של הפירוש
- 357 ב. דרכי הפירוש של הרלב"ג בפירושו לסיפור גן העדן
- 357 ב.1. מילון המטפורות
- 358 ב.2. כללי הפירוש המקראי
- 358 ב.1.2. כללי הפירוש האלגורי לדמויות מקראיות
- 358 ב.2.2. כללי הפירוש לתיאור דיבור האל בסיפור גן העדן
- 359 ב.3. 'לשון' ו'לשון המשל'
- 361 ב.4. אופני פירוש המטפורות
- 362 ב.5. פירוש מילים על יסוד המילון המקראי
- 362 ג. המדרשים: פירושם ומקומם בפירושו של הרלב"ג לסיפור גן העדן
- ד. פירושי הרלב"ג לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן
- 369 ופירושי קודמיו
- 369 ד.1. מבוא
- 371 ד.2. אונקלוס
- 371 ד.3. אברהם אבן עזרא (הראב"ע) (1089-1164)
- 372 ד.4. משה בן מימון (הרמב"ם) (1138-1204)
- 375 ד.5. דוד קמחי (הרד"ק) (1160-1235)

376	קיצורים ביבליוגרפיים
376	מקורות
381	מחקרים
397	מפתחות
397	מפתח עניינים
406	מפתח אישים
409	מפתח מקורות

פתח דבר

הרלב"ג, ר' לוי בן גרשום (פרובנס, 1288-1344), היה הוגה רב צדדי ודמות מרתקת ומיוחדת במינה בין ההוגים היהודים בימי הביניים ואחד ההוגים המקוריים ביותר. מבחינת היקף כתיבתו היה הרלב"ג אחד ההוגים הפוריים והמגוונים ביותר בין הפילוסופים היהודים של ימי הביניים ואולי אף הפורה שבהם. הוא כתב ביאורי-על (סופרקומנטרים) לפירושי אבן רושד לאריסטו, ספר פילוסופי-תאולוגי עצמאי הקרוי 'ספר מלחמות ה''¹ ופירושים כמעט לכל ספרי המקרא. הוא היה גם איש מדע מעשי שהקדיש חלק גדול מחייו לתצפיות אסטרונומיות והתבסס עליהן בחיבור של לוחות אסטרונומיים חדשים ותורה אסטרונומית מקורית.

ספר זה מוקדש לפירושו של הרלב"ג לסיפורי בריאת האדם בבראשית א, כו-כו ובראשית ב, ז ולסיפור גן העדן בבראשית ב, ח-ג, כד. פירושו של הרלב"ג לסיפורים האלה הוא אחד הפירושים המעניינים ביותר מפירושו למקרא בכלל ומפירושו לתורה בפרט. פירושו הוא גם אחד מן הפירושים למקרא שבהם הציג הרלב"ג דעות פילוסופיות שלא הציג בספרו הפילוסופי-תאולוגי 'ספר מלחמות ה'' ובהן גם כאלה שלא הציג אפילו בפירושו האחרים למקרא. מצוי בו הדיון המרוכז והשלם ביותר שלו בתורת האדם. אמנם במאמר הראשון של 'ספר מלחמות ה'' דן הרלב"ג דיון פילוסופי בשכל ההיולאני,² בתורת ההכרה ובהישארות השכל, אבל הוא עסק בו רק בהיבט אחד של תורת האדם – בנושאים הקשורים לתורת השכל. בפירושו לסיפור גן העדן הוא דן גם בכוחות אחרים של הנפש האנושית: בכוח הדמיוני וכוח המתעורר, וכך הציג

1 בהוצאות שבדפוס נקרא הספר 'ספר מלחמות השם', אבל הרלב"ג המצטט אותו או המפנה אליו את הקורא בפירושו למקרא קורא לו ספר מלחמות ה', ולכן אשתמש כאן בשם הזה.

2 שכל היולאני. בערבית אלעקל אלהיולאני [=השכל החומרי]. זוהי מילה שאולה מן היוונית שבה 'חומר' הוא hyle. את המושג 'שכל חומרי' הטביע אלכסנדר מאפרודיסיאס והוא הועבר לפילוסופיה הערבית וממנה לפילוסופיה היהודית של ימי הביניים. השכל ההיולי או ההיולאני הוא 'הכוח המדבר', השכל שעמו נולד האדם. הוא 'שכל בכוח', שכל שאין בו מושכלות בפועל, והוא נעשה שכל בפועל כאשר האדם משכיל את המושכלות [=האובייקטים של ההשגה השכלית]. ראו דוידסון, שכל חומרי.

תמונה שלמה של תורת האדם הפילוסופית שלו. בפירוש זה עסק הרלב"ג גם בהשגה נוספת על השגת המושכלות שיש לאדם, בהשגת הטוב והרע. בנושא זה עסק רק מעט בפרשנות המקרא שלו וכלל וכלל לא ב'ספר מלחמות ה''. יתר על כן, תורת האדם הפילוסופית שהציג כאן היא תורת אדם מיוחדת במינה. זוהי בעצם תורת אדם כפולה: תורת אדם המיוחדת לזכר במין האדם ותורת אדם המיוחדת לנקבה ממין האדם. קריאת פירושו לסיפור גן העדן מאפשרת אפוא להשלים את הכרת תורת האדם הפילוסופית של הרלב"ג.

את סיפור גן העדן ראה הרלב"ג כבעל חשיבות מיוחדת במקרא: לפי פירושו בא סיפור זה להצדיק את הצורך, ולפי ניסוחו את ה'הכרח', בנתינת התורה. מכאן היה יכול לטעון שה'הכרח' בנתינת התורה מעוגן בתורה עצמה, בסיפור המקראי הזה.³

הרלב"ג ראה את סיפורי בריאת האדם וסיפור גן העדן כסיפורים היסטוריים על שני בני האדם הראשונים שנבראו עם בריאת העולם וגם כתורת אדם פילוסופית העוסקת באדם ובדרכי ההשגה השכלית שלו והמשוחררת מן ההיבט ההיסטורי. אבל לפי פירושו, חלקים רבים של סיפור גן העדן המפורש כסיפור היסטורי כתובים במטפורות והוא פירש אותם על יסוד הפילוסופיה האריסטוטלית. על המרכיבים האלה בפירושו ועל הדרך שבה שילב ביניהם אני עומדת בספר.⁴

נראה לי חשוב שהקורא את הדיון בפירושו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן יראה לנגד עיניו את אישיותו ומפעלו הרוחני של הרלב"ג כדי שיוכל למקם אותו במסגרת הכללית של מפעל חייו המגוון והעשיר. לכן אסקור תחילה בקצרה את פועלו. בסקירה זו אדגיש היבטים הנראים לי חשובים להכרת דמותו של הרלב"ג ולהבנת מפעל חייו והערכתו.⁵ כן אעסוק בסדר הכתיבה של אלה מחיבוריו שידיעתם חשובה להבנת פירושו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן. כרקע לפירושים האלה אייחד דיון להסבר דרכו הפרשנית של הרלב"ג בפירושו לפרשת בראשית בתורה ודיון קצר בכוונת התורה על פי הפתיחה לביאור לדברי התורה.⁶

3 וראו על כך להלן בפרק שנים עשר, א.2: הבחירה וההכרח שבנתינת התורה.

4 וראו על כך בסיכום, א: סיפורי בריאת האדם וסיפור גן העדן: פירוש היסטורי, פירוש אלגורי ותורת אדם פילוסופית.

5 פרטים ביבליוגרפיים יוכלו הקוראים למצוא בספרים אחרים. לסקירה מלאה של תולדות חייו של הרלב"ג, פעילותו, רשימת כתביו ותיארוכם ראו בעיקר טואטי, מחשבת הרלב"ג, עמ' 33-82; פלדמן, מבוא, עמ' 3-67; פלדמן, רלב"ג, עמ' 1-10; וייל-גני, טבלה כרונולוגית. בהערות בהמשך הוספתי הפניות למחקרים נוספים העוסקים בעניין הזה.

6 ברנר-פריימן, בראשית, עמ' ד, הערה 9, כותבים שבדרך כלל כינה הרלב"ג את פירושו לתורה בכתביו האחרים הביאור לדברי התורה. יש להעיר שבהקדמה לספר מלחמות ה', עמ' 7; במאמר ו, חלק ב, פ"א (להלן: מ"ו, ח"ב פ"א) עמ' 419, ובמאמר ו, ח"ב פ"ח

בחלקו המרכזי של הספר אציג ואנתח בצורה מדויקת עד כמה שאוכל את פירושו של הרלב"ג לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן. כפי שנראה⁷ חילק הרלב"ג בעצמו את הטקסט המקראי בספר בראשית ליחידות משמעות ופירש כל אחת מהן בפני עצמה. את סיפור בריאת האדם פירש פעמיים: פעם אחת בפירושו ליחידת המשמעות בראשית א, ד-לא בסיפור בריאת העולם, ופעם שנייה בפירושו ליחידת המשמעות בראשית ב, ד-ג, כד. עיקר דיוני יתרכז בפירושו ליחידת המשמעות בראשית ב, ד-ג, כד שעניינה הסיפור השני על בריאת האדם וסיפור גן העדן.⁸ הרלב"ג פירש את בראשית ב, ד-ג, כד כיחידת משמעות אחת ולא חילק אותה לתתי-יחידות. בפירושי אהלק בעצמי את הסיפור לתתי-יחידות ואדון בפירושים שנתן הרלב"ג לכל אחת מהן בנפרד ולפי סדר הכתוב המקראי, אבל בניתוחן אצביע על הקשר בין הפירושים שנתן לכל אחת מהן. אעמוד על שני היבטים של פירושו: ההיבט הפילוסופי וההיבט הפרשני ואראה את השילוב ביניהם. בדיון בהיבט הפילוסופי אציג את המשמעות הפילוסופית שנתן הרלב"ג לסיפורים הללו. אראה גם מה הם המקורות הפילוסופיים לדעותיו – פירושו של אבן רושד לאריסטו – ואת הדרך שהשתמש בהם. כן אראה את המקבילות לפירושו ב'ספר מלחמות ה'' שבו הציג תפיסות פילוסופיות רבות משלו.

בדיון בהיבט הפרשני אעמוד על השיטות הפרשניות שבהן השתמש הרלב"ג ועל דרכי הצגת הפירושים שלו וכן על המדרשים שאותם הביא במסגרת פירושו למקרא, הדרך שבה השתמש בהם ועל מקומם בפירושו. ארצה להראות שהרלב"ג הצליח לתת לסיפור פירוש קוהרנטי כמעט מושלם המתאים לא רק למלות הסיפור ולמבנה התחבירי של משפטיו אלא גם למבנה ולסדר הפסוקים שבו על יסוד ההנחות שהניח לגבי כוונתו ומשמעותו הפילוסופית. נראה לי שהדיון שאערוך כאן בדרכי הפרשנות של הרלב"ג בפירושו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן עשוי להאיר לא רק את הפירוש לסיפורים האלה אלא גם את דרכו של הרלב"ג בפרשנות המקרא בכלל ולתרום להבנתה.

כפי שאראה הושפע הרלב"ג בפירושו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן בעיקר מן הרמב"ם ומעט גם מן הרד"ק. אעסוק בהשפעות אלו וגם אצביע על השוני בין פירושו לאלו של שני קודמיו. בייחוד תהיינה חשובות ההשוואות

(להלן: מ"ו, ח"ב, פ"ח) דיבר הרלב"ג על 'פירושו לדברי התורה'. הוא השתמש אפוא גם במונח 'ביאור' וגם במונח 'פירוש' לציון פירושו לתורה. כאן אקרא לחיבור הזה 'ביאור לדברי התורה'.

7 ראו פרק ראשון: דרכו הפרשנית של הרלב"ג בפרשת בראשית.

8 יחידה זו כוללת גם שלושה פסוקים השייכים לחלק הקוסמולוגי של סיפור הבריאה. על פירושם ומקומם בפירוש סיפור בריאת האדם וסיפור גן העדן אעמוד בפרק החמישי, ב: הפירוש לסיפור בריאת האדם בבראשית ב, ז. על הסיבה להכללתם ביחידת המשמעות הזאת ראו בפרק השלישי, א: מבנה הפירוש ליחידת המשמעות בראשית ב, ד-ג, כד, הערה 1.

של פירושי הרלב"ג לאלו של הרמב"ם. השוואות אלו תאפשרנה להראות מצד אחד את השפעת הרמב"ם על פירושו ומצד אחר להבליט את הייחוד של פירושו ואת עצמאותו המחשבתית שבאה לידי גילוי בפירושו.

ארכה בהערות המפנות את הקוראים לדיונים באותם הנושאים עצמם בחלקי הפירוש השונים שלו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן, ומכאן לפרקים שבהם דנתי בהם כדי שיוכלו לראות כיצד ומדוע הציג הרלב"ג את אותם רעיונות יסוד עצמם בהקשרים שונים בפירושו. זהו אחד ההיבטים המעניינים של פירוש הרלב"ג לסיפור גן העדן והוא מלמד הרבה על דרך פרשנות המקרא שלו בכלל ועל דרכי השיבתו.

אעמוד גם על המקבילות לפירושו לסיפור גן העדן בכתביו האחרים: פירושו האחרים למקרא, בעיקר פירושו לשיר השירים שנכתב לפני פירושו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן, 'ספר מלחמות ה'' וביאורי-העל שלו לפירושי אבן רשד לאריסטו. כך אבהיר את פירושו לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן ואראה את שלמות מפעלו הפילוסופי והפרשני.

נראה לי חשוב להציג לא רק את ניתוח פירושו של הרלב"ג לסיפור אלא גם את דברי הפירוש עצמם במילותיו, וכך יוכל הקורא להכיר את דרך כתיבתו וגם לשפוט את הפירוש שהצעתי לדברים. לפיכך בצד הצגת הפירוש וניתוחו אשלב פעמים רבות את דברי הרלב"ג כלשונם. מבחינה זו יהיו דברי מעין ביאור-על של פירוש הרלב"ג לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן. גם במקומות נוספים שבהם אציג מקבילות לדברי פירושו לסיפור גן העדן, בעיקר מקבילות מפירושו האחרים למקרא, ארכה להביא גם את הדברים כלשונם כדי לאפשר לקוראים לראות אותם בעצמם ולעמוד על הדמיון ועל השוני בין הניסוחים שנתן הרלב"ג לרעיונות דומים בפירושו למקרא. הבאת המקבילות האלה חשובה להבנת דרכו של הרלב"ג בפרשנות המקרא. בפירושו לספרי מקרא שונים חזר הרלב"ג לפרקים להציג את אותן הדעות בניסוחים שונים. השוני בניסוח התחייב בחלקו מן הטקסטים שפירש בכל פעם. בחזרה על אותם הרעיונות הראה הרלב"ג את האחידות של התורות הפילוסופיות-התאולוגיות העולות מן המקרא.

בסיכום אעמוד על היחס בין הפירוש ההיסטורי, הפירוש האלגורי ותורת האדם הפילוסופית בפירושו של הרלב"ג לסיפור גן העדן ועל המהלך הכללי של הפירוש הזה, ואסכם בקיצור את משמעותו הפילוסופית. כן אעמוד בסעיפי הסיכום על דרכי הפירוש של הרלב"ג, ובייחוד על מקומו של המדרש בפירושו. אסיים בסיכום היחס של פירוש הרלב"ג לסיפורי בריאת האדם ולסיפור גן העדן לפירושי קודמיו במסורת היהודית, כפי שעלה מן הפירושים שניתחתי.

אני מודה לישראל רונן שערך את הספר ולד"ר קרן אבו הרשקוביץ שהתקינה את המפתחות.

מבוא

א. הרלב"ג אישיותו וכתביו¹

הרלב"ג – ר' לוי בן גרשום – (פרובנס, ² 1288-1344) הקדיש את כל חייו לפילוסופיה ולמדע. הוא לא היה רב או ראש ישיבה כמו רב סעדיה גאון (רס"ג) או חסדאי קרשקש, למשל,³ ובשונה מן הרמב"ם ומחסדאי קרשקש לא היה מעורב בענייני הנהגת הקהילה.⁴ הוא היה מקורב לחצר האפיפיור באוויניון והוכר שם בעיקר כאסטרונום. ייתכן שבסוף ימיו גם שירת בחצרו של האפיפיור.⁵ הרלב"ג היה בקי בכל ענפי המדע של זמנו. הוא היה פילוסוף, מתמטיקאי,

- 1 על כתביו של הרלב"ג יש ספרות מחקר רבה. לביבליוגרפיה של כתביו ושל המחקר עליהם ראו קלנר, ביבליוגרפיה 1992 וביבליוגרפיה 2003. ספרים שנדפסו אחרי סיים קלנר לכתוב את הביבליוגרפיה שלו יש לחפש בקטלוגים של הספריות, ומאמרים שנדפסו אחרי שנת 2003 יימצאו בביבליוגרפיה המופיעה ברמב"י.
- 2 ידוע שנולד בפרובנס, אך לא ידוע אם באוראנוז' או בכניול. הוא חי רוב חייו באוראנוז', אבל בתקופות שונות שהה גם באוויניון שהייתה אז מקום מושבם של האפיפיורים. ידוע לנו לבטח שהיה בה בשנים 1325 (על פי חתימת ביאור ספר איוב), 1338 (על פי סיום הביאור לדברי התורה) ו-1339 (על פי עדות עצמו על תצפית אסטרונומית שערך באוויניון ב־28 בספטמבר 1339), אבל ייתכן שהה באוויניון גם בשנים נוספות בחייו שעליהן אין בידינו תיעוד.
- 3 אם כי היו לו ככל הנראה תלמידים שלימד באופן פרטי. ראו גלזנר, לימוד הפילוסופיה.
- 4 ראו פלדמן, מבוא, עמ' 3; הרוי, הפילוסוף והפוליטיקה, עמ' 55-58.
- 5 החוקרים המעלים השערה זו מסתמכים על מכתב ששלח אליו ידירו, יצחק בן מרדכי קמחי (1340-1344 בערך), ובו הוא מאחל לו שימצא חן בעיני 'העליון במלכים' – שאותו מזהים החוקרים עם האפיפיור – 'וכך ייטב לכולנו'. דהיינו ידירו מבקש ממנו שתדלנות למען היהודים בחצר האפיפיור. ראו טואטי, מחשבת הרלב"ג, עמ' 47; שצמילר, אוראנוז', עמ' 143; שצמילר, הרלב"ג והחברה היהודית, עמ' 41; מנשה, כתבים אסטרונומיים, עמ' 473 הערה 10. זונטה טוען שהתרופה שהכין הרלב"ג כנראה למלך רוברט מאנז', שהיה מקורב לחצר האפיפיור, תומכת בכך. ראו זונטה, פילוסוף־מדען, עמ' 343-345.

לוגיקן, אסטרונום ואסטרוולוג.⁶ בתחום היהודי היה ידוע כפרשן מקרא חשוב.⁷ אף על פי שהיה בקי גדול בהלכה והייתה לו תכנית מעניינת ומקורית לכתיבת ספרי הלכה מקוריים ורבי היקף – 'ספר המצוות' ו'ביאור המסכתות' הנכללות בששת הסדרים – לא נחשב ככל הנראה לסמכות הלכתית. ידועות רק שתי תשובות שלו בענייני הלכה, אחת בעניין עגונה והיא מצויה בידינו, והאחרת, בעניין אמירת 'כל נדרי', אבדה.⁸ הוא עסק גם בפילוסופיה לשמה ולא רק בנושא המרכזי שהעסיק את מרבית הפילוסופים היהודים בימי הביניים – היישוב בין הדת או הכתבים האוטוריטיביים של היהדות (בעיקר התנ"ך אבל גם החלקים האגדיים של התלמוד והמדרשים) לבין הפילוסופיה. הרלב"ג כתב ביאורי-על לפירושי אבן רשד לאריסטו והיקף פירושי האלה הוא הרחב ביותר המצוי אצל הוגים יהודים בימי הביניים: חמישה עשר ביאורי-על. ביאורי-העל שלו לפירושי אבן רשד לאריסטו בפיזיקה הם בעיקר פירושים לפירושים הקצרים של אבן רשד,⁹ אבל הוא כתב גם שני פירושים לביאורים האמצעיים שלו.¹⁰ כן כתב פירוש ל'שלשה מאמרים להחכם אבן רשד' בשאלת דבקות השכל הנפרד באדם,¹¹ ושמו 'ביאור קצת איגרות נמצאו לקצת האחרונים'. מלבד הפירושים שעסקו בפיזיקה ובתורת ההכרה כתב הרלב"ג פירושים לביאורים האמצעיים של אבן רשד לספרי הלוגיקה של אריסטו.¹² הרלב"ג היה לוגיקן

- 6 יש המשערים שהיה גם רופא וגם ככזה הוכר בחצר האפיפיור. ראו טואטי, מחשבת הרלב"ג, עמ' 57; זונטה, פילוסוף-מדין, עמ' 343-344.
- 7 וראו על כך ביתר הרחבה בהמשך, סעיף ב: אופיה של פרשנות המקרא של הרלב"ג.
- 8 ראו טואטי, מחשבת הרלב"ג, עמ' 60-61.
- 9 קיצור הפיזיקה; קיצור על השמים; קיצור על ההתהוות ועל הכליון; קיצור המטאורולוגיקה; קיצור על הנפש; ביאור ס' בעלי חיים; קיצור ס' החוש והמוחש. בהרצאתו 'Unfounded Assumptions Reassessing the Differences between the Short and Middle Commentaries and their Chronology', בכנס From Cordoba to Cologne, קלן, 28-25 באוקטובר 2011, טען ש' הרוי שהפירושים לס' בעלי חיים ולס' החוש והמוחש, שנכתבו אחרי שכתב אבן רשד את הקיצורים לספרי אריסטו ולפני שכתב את הביאורים האמצעיים לספריו על החכמה הטבעית, הם פירושים 'היברדיים' – אין הם כתובים בסגנון הקיצורים, אבל עדיין לא בסגנון הביאורים האמצעיים לספרי אריסטו על החכמה הטבעית, אלא בדרך ביניים.
- 10 הביאור האמצעי לפיזיקה ופירוש חלקי לביאור האמצעי לעל השמים. את הביאור האמצעי לעל השמים יש להוסיף לרשימת ביאורי-העל המצויה בספרו של טואטי, מחשבת הרלב"ג, עמ' 72-75. ראו גלזר, ביאור לא ידוע.
- 11 השניים הראשונים הם של אבן רשד עצמו והשלישי של בנו.
- 12 קטגוריות; על האינטרפרטציה; אנליטיקות ראשונות ושניות; טופיקות וסופיסטיקס וכן גם לאיזוגי של פורפיריוס שנכלל אז בין ספרי הלוגיקה של אריסטו.

חשוב ומקורי ושלושה מביאורי-העל שלו לביאורים האמצעיים של אבן רשד בלוגיקה, הביאורים ל'איזאגוגי', ל'קטגוריות' ול'על האינטרפרטציה', תורגמו ללטינית באמצע המאה השש עשרה והם מצויים בהוצאות הלטיניות בדפוס של כתבי אריסטו. בלוגיקה תרומתו העיקרית היא בתורת ההיקשים, שבה טמונת השאלות של מתודת החקירה המדעית, הסקת המסקנות וההתקדמות בחקירה בצורה מדעית. הוא התחיל את העיסוק בלוגיקה בכתבת ספר מקורי וביקורתי שנועד לתקן שגיאות של אריסטו בתורת ההיקשים ב'אנליטיקות שניות': 'ס' ההיקש הישר', שהוא אולי החיבור הלוגי החשוב ביותר בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, וספר אחר שעסק בהיקשים – פירוש לשניים מן השאלות שהציג אבן רשד לאריסטו בעניין תורת ההיקשים ב'אנליטיקות שניות': 'ביאור המאמר הראשון הנמצא לפילוסוף אבן רשד בקצת ענייני ספר ההקש'. אבל השפעתו על תולדות הלוגיקה היהודית הייתה בעיקר באמצעות ביאורי-העל שלו לכתבי אבן רשד בלוגיקה. בכל ביאורי-העל שלו לפירושי אבן רשד לאריסטו אין כמעט אזכור של בעיות תאולוגיות או הסתמכות על פסוקי מקרא.¹³ יש לראות אותם כנדבך בתולדות הפילוסופיה הכללית ולא דווקא בתולדות הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים. בפירושים אלו מתגלה אישיותו המיוחדת של הרלב"ג; הוא לא רק הסביר את הטקסטים של אבן רשד – ובכך עזר לקוראים משכילים בזמנו שהתעניינו בפילוסופיה ורצו ללמוד ולהבין את כתבי אבן רשד – אלא גם ביקר אותה והוסיף הערות משלו לטקסטים המפורשים. הוא עשה זאת בעיקר בהערות המתחילות ב'אמר לוי', שהכניס לביאורי-העל השוטפים לטקסטים של אבן רשד. יש שהערות אלו הן ממש חיבורים קטנים בפני עצמם.¹⁴ הרלב"ג גם כתב כמה ספרים מקוריים במתמטיקה, שבהם עסק באריתמטיקה ובתורת המספרים, בגאומטריה ובטריגונומטריה.¹⁵ לבקשת הבישוף

13 להוציא הערה על ידיעת האל בביאורי-העל שלו לס' החוש והמוחש (ראו ביאור לקיצור ס' החוש והמוחש כ.3, עמ' 95-96), הערה בשאלת חידוש העולם בביאורי-העל שלו לביאור האמצעי של אבן רשד לטופיקות (ראו ביאור לטופיקות, דף 326א) וציטוט משלי כה, טז בביאורי-העל לקיצור ס' הנפש (ביאור לקיצור ס' הנפש, עמ' 96).

14 על מבנה הפירושים הללו ועל הערות 'אמר לוי' ראו קליין-ברסלבי, קומנטרים 1 וקומנטרים 2.

15 באריתמטיקה – ס' מעשה חושב. בספר פרק מקורי העוסק בהוכחות קומבינטוריות, ופרק שיש בו הוכחות מוקדמות לאינדוקציה מתמטית. לפני זמן מה הוציא סימונסון פרקים מספר זה שלא הודפסו בעבר. פרקים אלה עוסקים בנושא הפרופורציות. ראו סימונסון, בעיות שהושטמו. בגאומטריה כתב הרלב"ג פירוש לספרים 1 ו-5 של ספר היסודות של אוקלידס. הפירוש יצא בתרגום צרפתי ובלוויית הערות של טוני לוי. ראו לוי, פירוש לס' היסודות, שהוסיף לו גם תרגום והערות על הספר הגהות לספר אוקלידס. לחיבורים אלה יש להוסיף גם את חיבור חכמת התשבורת, שהוא למעשה עותק לא שלם של הביאור על

פיליפ דה ויטרי (1291-1361), שהיה אחד הקומפוזיטורים החשובים ביותר בתקופה היא, כתב הרלב"ג שנה לפני מותו, בשנת 1343, חיבור במוזיקה הקרוי *De numeris harmonicis*.¹⁶ דה ויטרי קיבל את התפיסה הפיתגוראית שהמוזיקה היא ענף של המתמטיקה וראה במוזיקה 'מתמטיקה הניתנת לשמיעה'. בספר זה ענה הרלב"ג על שאלה של דה ויטרי בעניין המספרים ההרמוניים, שהייתה למעשה שאלה במתמטיקה, והוכיח בו משפט יסוד במדע המוזיקה. יש לראות בחיבור זה אפוא אחד מחיבוריו במתמטיקה.

את גולת הכותרת של כתביו יש לראות בספרו הפילוסופי-התאולוגי, 'ספר מלחמות ה''. בספר זה עסק הרלב"ג בחקירה פילוסופית עצמאית מתוך רצון לפתור בעצמו בעיות שנראו לו בלתי פתורות בתולדות הפילוסופיה עד זמנו. חקירתו בספר הזה נעשתה ברובה כמתודה דיאלקטית או דיאפורמטית שפיתח בעצמו על יסודות הדיאלקטיקה האריסטוטלית, והוא הגיע למסקנות שראה בהן אמת בטוחה לגמרי, ובניסוח שבו ניסח את הדברים האלה: להשגת האמת 'באופן שלא ישאר בו ספק'.¹⁷ כך הציב הרלב"ג את עצמו כנדבך בתולדות הפילוסופיה לא רק בביאורי-העל שלו לפירושי אבן רשד לאריסטו, אלא גם ב'ספר מלחמות ה'. בספר זה הוא ראה את עצמו כמי שהשלים את החקירה בשאלות פילוסופיות ופילוסופיות-תאולוגיות שבהן עסקו קודמיו.

הרלב"ג לא היה רק פילוסוף ואדם שניגש לפירושן או להצדקתן של האמונות היהודיות בכלים פילוסופיים ועל יסוד עקרונות הפילוסופיה האריסטוטלית בספר תאורטי עצמאי שכתב, אלא גם מי שהיה ככל הנראה הפילוסוף היהודי

אוקלידס. בספר מלחמות ה' מ"ה, ח"א מצוי חיבור חשוב שלו בטריגונומטריה שתורגם ללטינית יחד עם החלק האסטרונומי של הספר והייתה לו השפעה חשובה על התפתחות הטריגונומטריה בסכולסטיקה. בשנים האחרונות גברה ההתעניינות בכתבים המתמטיים של הרלב"ג והחוקרים גילו את תרומתו החשובה למתמטיקה של ימי הביניים. סימונסון, פנינים מתמטיות, אפילו טוען שהרלב"ג היה אולי המתמטיקאי הגדול בדורו. למחקרים חדשים על המתמטיקה של הרלב"ג ראו למשל שמלה-פהוט, הערות לחיבורי המתמטיקה; סימונסון, רלב"ג מתמטיקה. אני מודה לזאב הרוי על הסבת תשומת לבי להתעניינות המיוחדת בשנים האחרונות במתמטיקה של הרלב"ג.

16 הספר מצוי היום רק בלטינית ותורגם לאחרונה לצרפתית. ראו הוצאה מדעית בלטינית, תרגום לצרפתית והערות מאיר-ויקר, מוזיקה ומתמטיקה, עמ' 40-61.

17 על המתודה הדיאפורמטית של הרלב"ג ראו קליין-ברסלבי, הדעות המכוננות את האפוריות 1; הדעות המכוננות את האפוריות 2; פתרונות האפוריות 1; פתרונות האפוריות 2; המתודה הדיאפורמטית. כפי שהראיתי במאמרי הרלב"ג מייחס מתודה זאת גם למקרא עצמו, לספרים המיוחסים לשלמה המלך: משלי, קהלת ושיר השירים. ראו קליין-ברסלבי, משלי 1 ומשלי 2 וקליין-ברסלבי, דיאלקטיקה במקרא. על שלבי המתודה הזאת ראו בקצרה בפרק שנים עשר, א.4.2: הדיון בשאלת הישארות השכל בספר מלחמות ה'.

הראשון שפירש את פירושי אבן רשד לאריסטו, שהיו החיבורים הפילוסופיים החשובים והנפוצים ביותר בזמנו.¹⁸ כך גם היה הפילוסוף היהודי האריסטוטלי הראשון שכתב פירוש רציף, פילוסופי ברובו, כמעט לכל ספרי המקרא: לתורה, לנביאים ראשונים ולכתובים (חוץ מספר תהלים ומגילת איכה¹⁹) והקדיש לכך שנים רבות מחייו, כשלוש עשרה שנים.²⁰ הקדשת שנים כה רבות לפרשנות המקרא, שהיא ברובה פרשנות פילוסופית, אחרי שכבר פירש את פירושי אבן רשד לאריסטו ואחרי שכבר כתב את ספרו הפילוסופי-התאולוגי העצמאי, 'ספר מלחמות ה', מעידה שייחס לפרשנות המקרא שלו חשיבות רבה במסגרת פועלו. חלקם של פירושיו למקרא מצוי במקראות גדולות לצד פירושי רש"י, ראב"ע ורמב"ן. אלו הם הפירושים לנביאים ראשונים, למשלי, לאיוב, ולפחות באחת ההוצאות של מקראות גדולות גם לרניאל.²¹ הדבר מעיד על הפופולריות הרבה של פירושיו למקרא עם היווסדו של הדפוס.²² בפירוש שתי קבוצות טקסטים מרכזיים אלה, פירושי אבן רשד לאריסטו והמקרא, באה לידי גילוי צורת חשיבה וכתובה נוספת של הרלב"ג – חשיבה וכתובה פרשנית; הרלב"ג לא פיתח את השקפותיו רק בצורה של דיון פילוסופי שיטתי בשאלות הפילוסופיות והדתיות שהעסיקו אותו, אלא גם חשב וכתב בצורה פרשנית. מבחינה זאת הוא שייך גם למסורת ארוכה של חשיבה וכתובה פרשנית שהייתה מצויה בפילוסופיה האריסטוטלית מראשיתה, וגם לפרשנות המקרא.

מפעל חייו של הרלב"ג כפי שהוא עומד לנגד עינינו חסר. כאמור, הייתה לו

18 ראו גלזר, לימוד הפילוסופיה.

19 שני ספרים אלו פורשו הרבה בסכולסטיקה. העובדה שהרלב"ג לא פירש אותם מורה שלא הושפע מן הסכולסטיקה במבחן ספרי המקרא שפירש, ואין פירושי עונים על הפרשנות הסכולסטית.

20 ככל הידוע לנו לא כתב הרלב"ג פירושים לנביאים אחרונים חוץ מפירוש לספר ישעיה שאבד. הרלב"ג הזכיר אותו בביאור דברי זאת הנבואה לבמדבר כד, יד, בפרשו את ישעיה ט, ח (עמ' 313) ובפירושו למלכים ב יט, כה בפרשו את ישעיה מא, ד: 'מי פעל ועשה קורא הדורות מראש'. לדעת וייל-גני, טבלה כרונולוגית, עמ' 363, נכתב הפירוש לפני שנת 1337. פירושי מקרא מעטים מצויים גם בספר מלחמות ה'.

21 הביאור לרניאל נדפס במהדורת מקראות גדולות ונציה רע"ח [1518].

22 הביאור לדברי התורה נדפס פעם אחת במקראות גדולות קהלות משה, אמסטרדם תפ"ד, אבל לא הוכנס למהדורות מאוחרות יותר של מקראות גדולות, אולי בשל אורכו, אבל גם הוא זכה לפופולריות רבה והיה אחד הספרים הראשונים שנדפסו עם היווסד הדפוס – מנטובה 1476 – אחר כך זכה למהדורות נוספות, והידועה שבהן היא מהדורת ונציה 1547. ראויה לציון מיוחד המהדורה המצוינת של ברנר-פריימן לבראשית והמהדורות המצוינות של ברנר-כהן לשמות, ויקרא ובמדבר. על הדפסת הביאור לדברי התורה ראו ברנר-פריימן, בראשית, עמ' ו.

תכנית מעניינת ומקורית לכתובת ספרי הלכה: 'ספר המצוות' ו'ביאור המסכיות' הנכללות בששת הסדרים,²³ אשר בהם חשב להשתמש בעקרונות לוגיים שיחליפו את י"ג המידות כדי לקשור את התורה שבעל פה לתורה שבכתב, ולהם הוא קרא 'מקומות'.²⁴ הוא לא הספיק להשלים את תכניתו,²⁵ אולם היא מעידה שהיה בקי גדול בהלכה ושהיה לו בה עניין רב, אלא שדחה את העיסוק בה לשלב מאוחר יותר בחייו ולא הספיק לבצע אותו. עם זאת, חלק ממפעלו ההלכתי משוקע בפירושו לתורה, הן בפתיחה לביאור לדברי התורה והן בפירושו השוטף לטקסטים, בעיקר בפירושו לספר ויקרא, וממנו אפשר ללמוד על אופיו של המפעל הזה.²⁶ נוסף על כך הייתה לרלב"ג גם תכנית לפירוש פירושים של חז"ל על דרך הדרש וביאורים שנתנו חז"ל לשיר השירים, לתורה וגם לספרי מקרא אחרים, ולייחד לכך ספר בפני עצמו.²⁷ גם תכנית זו לא יצאה אל הפועל. עם זאת מצויים בפירושו למקרא, בייחוד בביאור לדברי התורה, לא מעט פירושים לדברי חז"ל.²⁸ מפעל חייו בפועל איננו אפוא מפעל החיים השלם שאותו חזה ושהיה אמור להתפרש גם אל ההלכה וגם אל דרשות חז"ל. אילו היה משלים את תכניתו היה מפעל חייו גדול ורחב בהרבה מזה העומד לנגד עינינו. באופן מיוחד היה החלק המוקדש בו להלכה בולט יותר. מכאן שעל העוסק ברלב"ג והרוצה לעמוד על אישיותו, על רוחב השכלתו ויכולותיו להביא בחשבון גם את התכניות הללו.

מה שמיוחד ביותר באישיותו ובתולדות חייו הוא שהרלב"ג לא הסתגר רק בחדרו ולא עסק רק בקריאה של חיבורי קודמיו ובכתובת ספרים שבהם הציג דיון

23 ראו רלב"ג, בראשית, עמ' 5-14.

24 ראו הפתיחה לביאור דברי התורה, עמ' 6-13. על 'מקומות' ראו סיראט-ויגרס, הלכה; רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית, עמ' 70, 72-74; כהן, מדוע יצר הרלב"ג.

25 את הפירוש למסכתות התלמוד התחיל ככל הנראה לכתוב. בפירושו לדברים ג, יא (עמ' י) הפנה את הקורא ל'ביאורו במסכת ברכות', אולם ביאור זה לא הגיע לידינו. לדעת כהן, פילוסוף, איש הלכה ופרשן מקרא, עמ' 183-184, ייתכן שבביאורו לשמות כא, ז הפנה הרלב"ג את הקורא גם לביאור שכתב למסכת שבת.

26 עיסוקו של הרלב"ג בהלכה זכה בשנים האחרונות לתשומת לב במחקריהם של כמה חוקרים. ראו בעיקר את מאמריו של כרמיאל כהן ועבודת הדוקטור שלו, כהן, הלכה; וכן ראו בן אור, מניין המצוות; סיראט, הלכה. כהן, הלכה, עמ' 20 הערה 10, מסכם את המחקר בנושא זה עד סיום כתיבת עבודת הדוקטור שלו בשנת 2008. וראו ברמב"י את מאמריו שפורסמו לאחר מכן.

27 ראו הצעה לביאור שיר השירים, עמ' 52, וביאור המלות לבראשית מו, טו, עמ' 517, ולהלן בסיכום, המדרשים: פירושם ומקומם בפירוש הרלב"ג לסיפור גן העדן.

28 בפרקים הבאים אעמוד על דברי חז"ל שהביא בפירושו לסיפור גן העדן. וראו גם סיכום, ג: יחסו למדרשים בפירושו לסיפור גן העדן.

תאורטי בשאלות מדעיות על יסוד הטקסטים הפילוסופיים והמדעיים שהכיר, אלא היה גם איש מדע מעשי שחקר תופעות בטבע בעצמו, איש של המדע האמפירי, וזאת תופעה נדירה למדי אצל פילוסופים בימי הביניים. הוא עשה ניסיונות בטבע,²⁹ ומה שחשוב יותר, הקדיש חלק גדול מחייו לתצפיות בכוכבים כדי למדוד את הקוטר שלהם, את המרחקים ביניהם ואת הזוויות של ההתייחסות ביניהם. את התצפיות האלו תיעד בצורה מסודרת.³⁰ על יסודן בנה, לבקשת הנוצרים שהכירו אותו ואשר עמם היה בקשר, לוחות אסטרונומיים חדשים, מדויקים מאלו שהיו בידם, ותורה אסטרונומית מקורית ועצמאית, שאותה הציג בחלק הראשון של המאמר החמישי של 'ספר מלחמות ה'³¹.

בימיו היה הרלב"ג ידוע במיוחד כאסטרונום. הוא נחשב לאחד האסטרונומים החשובים והמקוריים ביותר בימי הביניים בכלל, לא רק בין היהודים אלא גם בין הנוצרים. הלוחות האסטרונומיים שהכין תורגמו ללטינית ולפרובנסלית,³² והחלק האסטרונומי של 'ספר מלחמות ה' תורגם ללטינית עוד בימי חייו (בשנת 1342) במצוות האפיפיור קלמנט השישי, שהיה אז האפיפיור באוויניון.³³ גם אם לא נכונה ההשערה שהרלב"ג שירת בחצר האפיפיור,³⁴ הרי תרגום החלק האסטרונומי של 'ספר מלחמות ה'' ללטינית מוכיח את החשיבות שייחסו לו בסביבה התרבותית שבה חי, וגם על הקשר החשוב והמשמעותי שהיה לו עם חצר האפיפיור בענייני מדע. הרלב"ג המציא מכשירים שיעזרו לו בתצפיות

- 29 לדוגמאות של ניסויים שערך בטבע ראו בפרק הרביעי, ד.5: מועיל ומזיק, הערה 123.
- 30 מנשה, כתבים אסטרונומיים, עמ' 475, מונה 82 תצפיות מתוארכות שערך הרלב"ג. לטענתו זוהי אחת מסדרות התצפיות החשובות ביותר שעשה אסטרונום יחיד בימי הביניים. פרוידנטל, הצלחה נפשית, עמ' 46, משער שהרלב"ג הקדיש לעיסוק באסטרונומיה זמן רב יותר משהקדיש לכל יתר עיסוקיו גם יחד.
- 31 חלק זה עוסק באסטרונומיה מתמטית והוא חיבור מדעי בפני עצמו. הוא מכיל מאה שלושים ושישה פרקים והוא שווה באורכו לכל יתר חלקי הספר. החלק הזה לא הוכנס להוצאות בדפוס של ספר מלחמות ה' ורובו עדיין בכתב יד. עשרים הפרקים ראשונים שלו פורסמו בדפוס בידי גולדשטיין, רלב"ג אסטרונומיה; פרק 43 פרסמו מנשה-פרוידנטל, אסטרונומיה; פרק 29 פורסם בידי גולדשטיין, עקרונות הקוסמולוגיה, וכן פרק 58, מקורות הטעות באסטרונומיה.
- 32 מנשה, לוחות אסטרונומיים, עמ' 269, 276-278, טוען שהגרסה הפרובנסלית של הלוחות נעשתה בשנת 1336 והיא קודמת לגרסה העברית המופיעה בספר מלחמות ה'.
- 33 מנשה, תרגום לטיני, עמ' 35, סבור שהוא נעשה ככל הנראה בשיתוף פעולה בין המתרגם, שאותו הוא מזהה עם פטרוס מאלכסנדריה, לבין הרלב"ג, ותוך כדי עבודה על התרגום תיקן הרלב"ג את הנוסח העברי של הפרק הזה. התוצאה היא שבתרגום הלטיני (שאיננו תרגום שלם של הפרק בעברית בס' מלחמות ה') יש שינויים ותוספות על המצוי בעברית.
- 34 ראו לעיל הערה 5.

ובחישובים מדויקים של מיקום הכוכבים וגודלם, וגם שכלל מכשירים קיימים לצפייה בכוכבים. למכשיר החשוב ביותר שפיתח הוא קרא 'מקל יעקב' או 'מגלה עמוקות' (בלטינית Baculus Jacob),³⁵ והוא אפשר קביעה מדויקת יותר משהיה אפשר עד אז של מקום הכוכבים בשמים. מכשיר זה פרסם את שמו בין הנוצרים ושימש שנים רבות את הספנים בניווט ביס.

מחקריו באסטרונומיה הביאו אותו גם לעיסוק באסטרוולוגיה, שהייתה מדע מקובל בעולם היהודי, הערבי והנוצרי בימי הביניים. את התאוריה העומדת ביסוד האסטרוולוגיה אימץ לתוך תמונת העולם שלו ויש לה מקום מרכזי בתורתו, אבל כנראה רק בסוף ימיו החל לעסוק באסטרוולוגיה גם באופן מעשי, ככל הנראה בשל הקרבה לחצר האפיפיור ובקשת אנשי חצרו שיכתוב הורוסקופים. ידוע לנו שכתקופת שהותו באוויניון, בשנת 1339, כתב הורוסקופ לאפיפיור בנדיקטוס השנים עשר,³⁶ וממש לפני מותו בשנת 1344 כתב חיבור הקרוי 'פרוגנוסטיקון', שעסק בענף מיוחד של האסטרוולוגיה – חיזוי ופירוש של אירועים היסטוריים או דתיים – ובני תקופתו הבינו אותו כניבוי לפרוץ המגפה השחורה ב־28 במרס 1345.

מה שמייחד את הרלב"ג איננו רק שהיה איש מדע אמפירי ולא רק מי שעסק בתאוריות פילוסופיות ומדעיות אלא גם שהוא ראה את כל מפעל חייו כמפעל אחד שבו כל החלקים קשורים אלו באלו משלימים ומאירים אלו את אלו. לא רק שקיים קשר בין האסטרונומיה המעשית שלו – התצפיות שערך בכוכבים והמכשירים שהמציא או שכלל – לבין הלוחות האסטרונומיים החדשים שבנה והתאוריה האסטרונומית שיצר, אלא שקיים גם קשר אימץ בין האסטרונומיה שלו לבין התאולוגיה שלו.³⁷ נוסף על כך קיים קשר חזק בין ביאורי־העל שלו לפירושי אבן רשד לאריסטו, ספרו הפילוסופי־התאולוגי העצמאי 'ספר מלחמות ה' ופירושו למקרא. בכתביו הפנה הרלב"ג את הקורא מחיבור אחד שלו למשנהו, הצביע על דיונים מקבילים שדנו באותם הנושאים בכל אחד מהם והורה לו להשלים את הדברים שכתב במקום אחד בעזרת הדברים שכתב בטר הרחבה במקום אחר. קיימת אפוא שלמות מרשימה במפעל חייו.

הדמות המתגלה מכל כתביו היא של אדם בעל מחשבה עצמאית, מקורית וביקורתית, אדם שאיננו מקבל אוטוריטות של הוגים ואנשי מדע שקדמו לו, בודק וחוקר בעצמו כל נושא בכל אחד מן התחומים שבהם עסק, הן בפילוסופיה,

35 תיאור המכשיר הזה מצוי בחלק האסטרונומי של ס' מלחמות ה', פרקים שישי-תשיעי. ראו גולדשטיין, רלב"ג, אסטרונומיה, עמ' 265-281; הסברו לתיאור הזה, שם, עמ' 143-158; גולדשטיין, מקל יעקב – במאמר זה יש איורים רבים של המכשיר מן המאות השש עשרה-העשרים.

36 הורוסקופ זה אבד.

37 על כך עמד במיוחד פרוידנטל, הצלחה נפשית.

סיכום

א. סיפורי בריאת האדם וסיפור גן העדן: פירוש היסטורי, פירוש אלגורי ותורת אדם פילוסופית

בפתיחה לפירוש יחידת המשמעות בראשית ב, ד-ג, כד אמר הרלב"ג שיחידת המשמעות הזאת היא המשך סיפור בריאת העולם שעניינו הקוסמולוגיה. דברים אלו מורים שהרלב"ג ראה בסיפור השני על בריאת האדם ובסיפור גן העדן בראש ובראשונה הצגה של תורה פילוסופית, הצגת תורת האדם הפילוסופית. כך גם כתב בחלקים אחרים של פירושו: בפירושו לסיפור השני של בריאת האדם בבראשית ב, ז (עמ' 105), ובהערות 'ראוי שתדע' השנייה (עמ' 113) והשלישית (עמ' 115). בהערות 'ראוי שתדע' ראה בהצגת תורת האדם הפילוסופית נושא מרכזי שאותו באו להורות הסיפור השני על בריאת האדם וסיפור גן העדן.

תורת האדם הפילוסופית מסבירה לא רק מיהו האדם ומהו טבעו אלא גם מהי הדרך שבה הוא משיג את השלמות השכלית שלו ואת נצחיות השכל, ומה מונע בעדו להשיג אותן. בכך הדגיש הרלב"ג שמוקד הסיפור הוא תורת ההכרה. בנושאים האלה אפשר לראות מעין הרחבה של אחד ההיבטים של תורת האדם שמורה הסיפור, אבל הרלב"ג הציג אותם כנושאים נפרדים מתורת האדם הפילוסופית במובן הצר של המילה, דהיינו מן ההסבר של טבע האדם.¹ על פי פירושו, סיפור גן העדן הוא אפוא לא רק סיפור המורה מיהו האדם, אלא גם ובעיקר סיפורן של ההשגות השכליות של האדם ותפקידן במימוש תכליתו.² אבל קריאת פירושו ליחידת המשמעות הזאת מעלה שפירש אותה פירוש היסטורי. סיפור בריאת האדם וסיפור גן העדן הם סיפורים על שני בני האדם הראשונים שנבראו עם בריאת העולם, אלא שחלק גדול מן האירועים שאירעו להם יש להבין באופן אלגורי. הפירוש ההיסטורי כתוב אפוא בחלקו הגדול

1 ראו הפתיחה ליחידת המשמעות בראשית א, ד-ג, כד, עמ' 84; ביאור דברי הסיפור לסיפור בריאת האדם בבראשית ב, ז עמ' 105; הערת 'ראוי שתדע' השלישית, עמ' 115.

2 בהסבר טבע האדם הוא התכוון בדרך כלל לזכר ממין האדם, אבל לפי הערת 'ראוי שתדע' השלישית גם לחוה, הנקבה ממין האדם.

קיצורים ביבליוגרפיים

מקורות

אבן סינא, אנתולוגיה = שמואל הרוי, אנתולוגיה לכתבי אבן סינא, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2008

אבן רשד, ביאור אמצעי למטפיזיקה = Mauro Zonta, *Il Commento Medio di Averroé alla Metafisica di Aristotele nella tradizione ebraica: Edizione delle versioni ebraiche medievali di Zerahiya Hen e di Qalonymos ben Qalonymos con introduzione storia e filologica*, Vol. II, Pavia University Press, 2011 (מהדורת אינטרנט)

אבן רשד, ביאור אמצעי לס' הנפש = אבן רשד, הביאור האמצעי של אבן רשד לספר הנפש לאריסטו בתרגום משה אבן תבון, ההדיר וצירף מבוא, חילופי נוסח, הערות ורשימת מונחים אברהם אריה עברי, ירושלים האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשס"ג

אבן רשד, ביאור ספר המידות = הביאור האמצעי של אבן רשד לספר המידות על-שם ניקומאכוס לאריסטו בתרגום שמואל בן יהודה, ההדיר וצירף מבוא, חילופי נוסח, הערות ורשימת מונחים אליעזר זאב ברמן, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשנ"ט

אבן רשד, ביאור ס' בעלי חיים = אבן רשד, ביאור ס' בעלי חיים, כתב יד אוקספורד-בודלי 1370/1 (ס' 22394)

אבן רשד, כל מלאכת הגיון = אבן רשד, כל מלאכת הגיון לאריסטוטלוס ריווא די טרינטו ש"ך

אבן רשד, ס' המופת = ספר המופת לאריסטו ביאור בן רשד, כתב יד עברי, הספרייה הלאומית בפריז 932/1 [ס' 30916]

אבן רשד, ס' המליצה = אבן רשד, הביאור הבינוני לס' המליצה, פרק שלישי (י"ב) בתוך: שלום רוזנברג, 'הכרחי ואפשרי בפילוסופיה הביניימית', עיון כת, ב/ג (תשל"ח [1978]), עמ' 130-136

אבן רשד, ביאור אמצעי לטופיקות = אבן רשד, ס' הנצוח [ביאור אמצעי לספר הנצוח של אבן רשד] כתב יד מינכן 26/3 [ס' 1162]; אבן רשד, באור ספר טוביקי והוא ניצוח, כתב יד עברי, הספרייה הלאומית בפריז 933 [ס' 300107] אבן רשד, קיצור המטאורולוגיקה = אבן רשד, כללי ספר האותות העליונות בתוך: א' מירון, 'סופרקומנטאר רלב"ג לקיצור אבן רשד למטאורולוגיקה 1-3, ניתוח

השוואתי של ההיבטים האופטיים-פיסיקליים-מתמטיים בתיאוריות ההילה והקשת בענן עם נספח הכולל מהדורה מדעית על פי כתבי היד, הערות וביאורים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, חלק ב
 אבן רשד, קיצור ס' החוש והמוחש = קצור ספר החוש והמוחש לאבן רשד, ערוך בצרוף הערות בידי צבי בלומברג, קמברידג' 1954

אבן רשד, קיצור ס' הנפש = Jesse S. Mashbaum, 'Chapters 9-12 of Gersonides' Supercommentary on Averroes' Epitome of the De anima: The Internal Senses', translation and commentary by Jesse S. Mashbaum, Ph.D. dissertation, Brandeis University, 1981

אברבנאל, פירוש למורה נבוכים = יצחק אברבנאל, פירוש למורה נבוכים, בתוך: ספר מורה נבוכים להרב רבינו משה מיימון הספרדי ז"ל בהעתקת הרב ר' שמואל אבן תיבון ז"ל עם ארבעה פירושים: אפודי, שם טוב, ו' קרשקש ואברבנאל, ורשא 1861 (דפוס צילום: ירושלים 1960, ועוד דפוס צילום רבים)
 אברהם בר חייא, מגילת המגלה = ספר מגילת המגלה לרבי אברהם בר חייא הנשיא, ברלין: מקיצי נרדמים, תרפ"ד

אברהם בר חייא, הגיון הנפש העצובה = אברהם בר חייא, הגיון הנפש העצובה, ההדיר וצירף הערות ומבוא ג'פרי ויגודר, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ב
 אלפאראבי, ס' השכל והמושכלות = ספר השכל והמושכלות לאבונצר אלפאראבי בתוך: יעקב קלצקין, אנתולוגיה של הפלוסופיה העברית והפלוסופיה הערבית בתרגומים העבריים, ברלין: אשכול, תרפ"ו, עמ' רכא-רלא

אפודי, פירוש למורה נבוכים = אפודי (פרופיאט דוראן), פירוש למורה נבוכים בתוך: ספר מורה נבוכים להרב רבינו משה מיימון הספרדי ז"ל בהעתקת הרב ר' שמואל אבן תיבון ז"ל עם ארבעה פירושים: אפודי, שם טוב, ו' קרשקש ואברבנאל. ורשא, 1861 (דפוס צילום: ירושלים 1960, ועוד דפוס צילום רבים)
 אריסטו, על הנפש = אריסטו, על הנפש, תרגום והערות מנחם לוז עם פירוש מאת אהרון בן-זאב, חיפה: אורנים, בית-הספר לחינוך של התנועה הקיבוצית, אוניברסיטת חיפה, 1989

אריסטו, מטפיזיקה א = המטפיזיקה לאריסטו ספר א', תורגם מיוונית בידי ח"י רות, ירושלים: חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, 1949
 בחיי אבן פקודה, חובות הלכבות = בחיי בן יוסף אבן פקודה, ספר תורת חובות הלכבות, תורגם מחדש מן המקור בערבית על ידי יוסף קאפח, ירושלים תשל"ג
 בראשית רבה = מדרש בראשית רבה [...], מהדורת יהודה תאודור וחנוך אלבק, ירושלים: ספרי ואהרמן, תשכ"ה

לוי בן אברהם מוילפראנש, לוי חן = לוי בן אברהם, לוי חן, החלק השלישי מן המאמר השישי מעשה בראשית, ההדיר והוסיף מבואות והערות חיים קריסל, ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, תשס"ד